

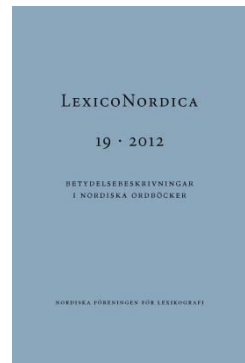
LexicoNordica

Titel: Samspelet mellan text och bild i enspråkigt svenska ordböcker

Forfatter: Kristina Nikula

Kilde: LexicoNordica 19, 2012, s. 103-122

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Samspelet mellan text och bild i enspråkigt svenska ordböcker

Kristina Nikula

This article tries to create a theoretical framework for the use of illustrations in dictionaries. As a basis for the study ideas from prototype semantics and ecological perception theories are implemented. On the basis of a theory describing the cognitive processing of text and illustration it should be possible to create a manual that would improve and optimize the work of the lexicographer. A theoretically well founded manual would, it is assumed, make it easier for the user of dictionaries to (re)create word meanings from descriptions using illustrations along with verbal ones.

1. Inledning

I denna artikel presenterar jag en teoretisk bakgrund mot vilken jag med några exempel visar hur samspelet mellan text och bild gestaltats i ett par illustrerade, enspråkigt svenska pappersordböcker. Min undersökning har lemmat som utgångspunkt. Även om inte enbart referenter till substantiv finns avbildade i de ordböcker jag använder, inskränker jag mig till denna ordklass.

Exemplen i undersökningen kommer från *Bonniers svenska ordbok* (2010) och *Natur och Kulturs Svenska Ordbok* (2001).

Bild och verbal text är två skilda modaliteter med sina starka och svaga sidor som rätt använda kan komplettera varandra. Ett budskap där båda modaliteterna samverkar, som exempelvis i ordboksartiklar, kallar jag multimodalt budskap eller multimodal produkt. Det är i våra dagar vanligt att man inom textforskningen betraktar både verbal text, bild och andra modaliteter som text. Jag avser med

text likväl endast verbal text. Med bild avser jag antingen mentala eller materiella bilder. (Nikula, K. 2004:195–197, 2009:17–19.)

Sociosemiotisk teori har på senare tid vunnit en stark ställning i forskningen kring multimodalt meningsskapande. Jag har likväl valt att inte låta min undersökning styras av en enda teori utan stödjer mig på såväl prototypsemantik som ekologisk perceptions-teori. Därtill använder jag också sådana element i andra teorier som kan belysa samspelet mellan text och bild.

Förmedlingen av kunskap sker multimodalt i bildordböcker och illustrerade pappersordböcker men kommer i framtiden sannolikt också att i allt högre grad ske multisekventiellt i nätbaserade ordböcker. Grunderna för bildtolkningen och samspelet mellan text och bild är likväl de samma (Klosa 2011:162–165).

1.1. Tidigare forskning

Illustrerade ordböcker är rätt styvmoderligt behandlade inom forskningen. Det mesta som skrivits består av kortare artiklar där en klassificering av illustrationerna, som t.ex. hos Robert Ilson (1987), ofta står i centrum. Werner Hupkas (1989) undersökning av ordböcker och encyklopedier utgör till innehåll och omfång något av ett pionjärarbete som haft betydelse också för den nordiska lexikografen. Ofta citerad är bl.a. hans klassificering av ordboksillustrationerna. Denna klassificering kritiseras i en artikel av Gabrielle Stein (1991) eftersom hon inte finner denna vara heltäckande. Hupka (2003) kom med tiden att återvända till illustrationerna och har i en artikel uppdaterat sin tidigare klassificering. I större lexikografiska arbeten, som t.ex. Henning Bergenholtz och Sven Tarp (1994) samt Sidney I. Landau (2001), ägnas illustrationer också en viss uppmärksamhet. Av ett något annat slag än de tidigare nämnda är Henrik Nikulas (2003) artikel om relationen mellan visuella föreställningar i det mentala lexikonet och bilderna i bildordböcker. Bruket av illustrationer diskuteras av Henrik

Hovmark (2010) som också ser möjligheter till användningen av nya typer av bilder i ordböckerna i framtiden.

I fråga om svenska, illustrerade ordböcker är forskningen blygsam. Mest omfattande är Bo Svenséns (2004) handbok i lexikografi där denne i sin behandling av illustrationerna följer Hupkas klassificering. Strödda notiser om illustrationer kan därtill påträffas i anmälningar och recensioner av nyutkomna, illustrerade ordböcker men ett mera djupgående resonemang saknas vanligen.

1.2. Behovet av illustrationer

Illustrationernas primära funktion består i att tydliggöra den information betydelsebeskrivningen, exemplen och resten av ordboksartikeln ger. Men illustrationer tar plats och har hittills varit rätt dyrbara att framställa. Det är därför viktigt att noga överväga behovet av illustrationer och att med utgångspunkt i uppslagsordet bestämma vilken typ av illustration som bäst bidrar till betydelsebeskrivningen. (Jfr Landau 2001:147.)

Om ordboksanvändaren kan antas förstå den verbala betydelsebeskrivningen utan svårighet är en bild överflödigt. Är däremot det objekt som uppslagsordet refererar till i den yttre världen svårt eller i det närmaste omöjligt att beskriva verbalt kan en illustration vara till stor hjälp. En illustration kan också förkorta och förenkla betydelsebeskrivningen. Förståelsen av lågfrekventa ord kan likaså underlättas med en illustration. I detta fall bör hänsyn tas till ordbokens målgrupp, dess ålder och bakgrund. (Stein 1991:105, Hovmark 2010:197f.) Därtill bör det avbildade objektet ges ett tidsenligt utseende. I dialektordböcker vars främsta uppgift är att dokumentera ett dialektalt ordförråd för eftervärlden kan illustrationer vara till stor hjälp. (Hovmark 2010:198f.) Störst är behovet av illustrationer i receptionsordböcker.

Det är inte ovanligt att illustrationer använts för att göra layouten mera tilltalande och som ett försäljningsargument. I barn-

ordböcker kan illustrationer medvetet användas för att ge liv och färg åt framställningen men också där är deras huvuduppgift att ge något utöver den verbala beskrivningen av ett ord (Gellerstam & Malmgren 2003:96). Inte heller i illustrerade fackordböcker förbises den estetiska aspekten som antas göra ordböckerna mera säljbara, men också i dessa är illustrationen främst till för att stödja den information som ges i ordboksartikeln (Bergenholtz & Tarp 1994:165).

2. Ordboksartiklarnas innehåll

För att det ska vara möjligt att skapa en illustrerad ordbok där samspelet mellan text och bild fungerar optimalt krävs kunskap om hur användaren aktiverar eller skapar betydelse.

2.1. Betydelsebeskrivningen

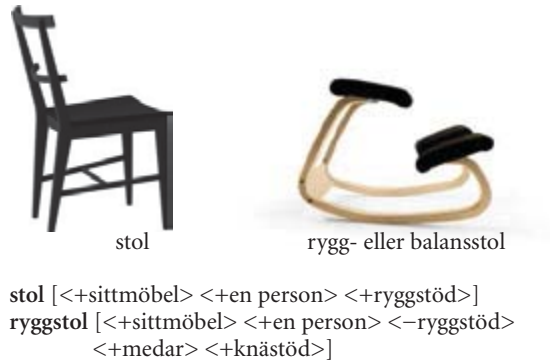
Ords betydelse har två sidor som kompletterar varandra dels en biologisk, dels en semantisk-kognitiv. Detta innebär att ords betydelse alltid har en biologisk motsvarighet eller ”tolkning”. Vi människor refererar sålunda inte till den verkliga världen som sådan utan till hur vi upplever den genom våra sinnesorgan. Den verklighet vi refererar till med hjälp av språket är i själva verket en verklighet som skapas via sinnesorganen. (Nikula, H. 2003:202f.)

Den begreppsliga betydelsen eller den semantiska representationen av ett ord i vårt mentala lexikon, t.ex. ordet *stol*, kan beskrivas med särdragen [<+sittmöbel> <+för en person> <+med ryggstöd>]. Den begreppsliga betydelsen anger primärt likvälbart förhållandet till andra språkliga tecken genom att ange tecknets plats i ordfältet [MÖBLER] och avgränsar därmed teckenbetydelserna sinsemellan utan att upprätta någon direkt relation till den yttre världen.

När man hör eller läser ordet *stol* aktiveras de nämnda särdrag-en. Uppsättningen särdrag aktiverar i sin tur föreställningen om eller en mental bild av en mer eller mindre prototypisk stol och upprättar därmed en relation till den yttre världen. För att detta ska vara möjligt, måste varje enskilt särdrag direkt eller indirekt framkalla en föreställning om verkligheten som stämmer överens med den bild som förmedlats av sinnesorganen. (Nikula, H. 2003:202–204.) För att förstå en verbal betydelsebeskrivning och för att kunna identifiera en stol i den yttre världen måste man således i princip ha kunskap om det betecknade eller liknande objekt. Denna kunskap gör att den betydelse som uppstår av tolkningen av de enskilda orden och deras syntaktiska förbindelse kan ställas i relation till en redan inkodad föreställning (Hupka 1989:245).

Ett begrepp har alltid en extension. Föreställningen om t.ex. en *stol* kan sägas utgöra den primära extensionen. Som resultat av tolkning står föreställningarna endast för sådant som vi kan uppleva med hjälp av våra sinnesorgan, om inte skulle föreställningarna inte kunna tjäna som bro mellan språket och den yttre världen. Detta innebär samtidigt också att föreställningarna kan förknippas omedelbart endast med konkreta ting. Hyperonymer som ligger ovanför basnivån i prototypeteoretisk mening förknippas indirekt med föreställningar via basnivån. (Nikula, H. 2003:204.) Basnivån är den högsta nivå på vilken en enkel, bildlig föreställning kan representera en hel kategori (Lakoff & Johnson 1999:27). Ordet *möbel* väcker inte föreställningen om en viss möbel utan om flera olika, t.ex. *stol*, *soffa*, *säng* som konstituerar basnivån. Ju lägre under basnivån föreställningen om en stol, t.ex. ryggstol eller balansstol (se fig. 1), placerar sig desto mera speciell i jämförelse med prototypen är stolen och desto större är behovet av en illustration.

TEMATISKA BIDRAG

Figur 1: Möbel > sittmöbel > stol > ryggstol/balansstol.

Abstrakta begrepp som *tanke*, *idé* o.d., som inte är hyperonymer till konkreta objekt, kan tolkas enbart via föreställningen om ett konkret innehåll eller som aktuell betydelse, dvs. betydelse i kontext (Nikula, H. 2003:204). Vissa abstrakter kunde också ges en tolkning med hjälp av samma medel som används i serier där en uppsättning vedertagna symboler står för t.ex. *kärlek* (hjärtan) och *idé* (ljus eller lampa) samt verb som *sova* (ZZZ) (jfr Hovmark 2010:207).

Av resonemanget ovan följer, att en relation till verkligheten kan etableras med hjälp av den verbala beskrivningen av ett ords betydelse om denna hos ordboksanvändaren framkallar en föreställning som överensstämmer med de föreställningar han redan har om referensobjektet. Detta innebär att betydelsebeskrivningen borde innehålla sådana semantiska särdrag som möjliggör föreställningen om t.ex. en mer eller mindre prototypisk stol som kan tjäna som referenspunkt för olika typer av stolar, t.ex. för rygg- eller balansstolen som delar enbart särdragen [<+sittmöbel> <+för en person>] med den prototypiska stolen. I stället för att försöka isolera nödvändiga och tillräckliga särdrag borde man således sträva efter en typifiering som visar det som är normalt snarare än vad som är nödvändigt (Atkins & Rundell 2008:417f.). Prototyper är i

grunden individuella men samtidigt också allmänna; sparven kan av vissa ses som den prototypiska fågeln, duvan av andra, men båda parter kan enas om att det i vardera fallet är frågan om en fågel (jfr stol – ryggstol). Om referensobjektet är obekant bör betydelsebeskrivningen göra det möjligt för användaren att med ny information som knyts till gammal skapa eller återskapa sig en föreställning om referensobjektet. Om det obekanta referensobjektet omnämns i en kontext kan denna bidra till tolkningen.

2.2. Illustrationerna

Inom ekologisk psykologi och psykologiska bildteorier för vilka James J. Gibson varit riktninggivande betonas starkt betydelsen av sinnesförnimmelser och av i synnerhet optisk information. Centrala begrepp inom ekologisk perceptionsteori, vilka övertagits av modern forskning (t.ex. Kress 2010), är *invariant* och det svåröversatta *affordance* eller *erbjudande* (om förslag till översättning se t.ex. Lindgren 2005:97f.). Begreppet *invariant* fokuserar egenskaper hos varseblivna objekt, såväl i verkligheten som på bild, vilka genom sin konstans leder till att man känner igen ett visst objekt i olika kontexter och situationer. Överfört på språkliga processer motsvarar invarianter närmast semantiska särdrag som möjliggör en kategorisering av objekten i omvärlden (Stöckl 2004:57). Med *affordance* avses att alla föremål har funktionella attribut eller erbjudanden. Dessa gör att människan, när hon varseblir ett objekt, samtidigt kan uppfatta vilka möjligheter till interaktion som föremålet eller delar av detta erbjuder i den varseblivna världen. Objektet är i den meningen ett med sitt erbjudande. Gibson nämner som ett exempel dörrhandtaget som är utformat så, att det erbjuder till olika typer av handling för att öppna dörren (Gibson 1986:138f.). Som i detta fall är det ofta frågan om en konventionell funktion. Teorin om affordances kan också tillämpas på olika modaliteter; multimodala produkter utnyttjar t.ex. verbal text

och bilder som inbjuder till olika typ av interaktion (Holsanova 2010:90f., Kress 2010:92).

Det anses numera att det man ser inte är beroende av enbart optisk input med en orientering mot invarianter, utan också i hög grad av mentala scheman eller modeller som strukturerar människans föreställningar om den yttre världen (Stöckl 2004:57). Schemana, som bygger på perception, tidigare erfarenheter och kunskap, är inte stabila utan kan förändras över tid (Holsanova 2010:92). Man ser t.ex. inte ett bord som enbart en skiva på ben utan man investerar i sin varseblivning alla erfarenheter och all den kunskap man fått i sina kontakter med verkligheten – man vet med sig att bordet inte är till för att sitta på även om det rent praktiskt vore möjligt. Eftersom man systematiskt sätter invarianter i förbindelse med kunskaper och erfarenheter är optiska iakttagelser och konkreta bilder betydelsebärande element i de kognitiva processerna och till följd av detta får också bilder en kommunikativ betydelse. Detta gör att vi också upplever bilder som verklighet (Stöckl 2004:57f.).

Min utgångspunkt är i denna artikel att en materiell bild i sig är ett erbjudande att betraktas. Bilden av t.ex. en stol i en ordbok inbjuder däremot inte ordboksanvändaren direkt till att sätta sig. Bilden som sådan, som ”ting”, inbjuder i stället till en tolkning av sig som föreställande en konkret stol. Den föreställning om en konkret stol som den verbala betydelsebeskrivningen (särdrag) resp. illustrationen skapar möts i föreställningen om den prototypiska stolen. Beträktaren etablerar en likhetsrelation mellan den materiella bilden och föreställningen om en konkret stol och bilden blir egentligen först då bild och fungerar indirekt eller virtuellt som ett erbjudande (att sätta sig). För att denna relation ska kunna upprättas bör illustrationen ha sådana egenskaper som ingår i betraktarens föreställning om en stol, dvs. om prototypen. En illustration åskådliggör och kompletterar sålunda betydelsebeskrivningen som därigenom får en tolkning medan betydelsebeskrivningen å

sin sida anger vad som är relevant i illustrationen och strukturerar denna. Det förefaller naturligt att beskriva hur ett föremål ser ut men föremålen inbjuder som sådana till användning, dvs. utgör erbjudanden, och det är därför välmotiverat att beskriva både form och funktion i en ordboksartikel, jfr Hovmark (2010:198).

För att förhållandet mellan illustration och text i en ordbok ska fungera bör den föreställning om t.ex. en konkret stol som illustrationen ger upphov till och den mentala bild betydelsebeskrivningen av stol framkallar vara förenliga. De egenskaper som gör stolen till just en stol borde sålunda framgå av illustrationen och ges en framskjuten position. Framskjutenheten (saliency) kan realiseras t.ex. som placering i förgrunden, relativ storlek samt kontrast och skärpa (Kress & van Leeuwen 2006:177). Man är numera relativt ense om att teckningar är att föredra framför foton eftersom en välgjord teckning kan utgöra ett destillat av de egenskaper som anses vara typiska för det avbildade, dvs. visa det prototypiska föremålet (Svensén 2004:367f.).

3. Samspelet mellan text och bild

Eftersom text och bild kompletterar varandra är det nödvändigt att en förbindelse mellan dessa två modaliteter upprättas för att nyttan av den multimodala produkt som t.ex. en ordboksartikel utgör ska bli den bästa möjliga.

3.1. Förankring och avbyte

Förhållandet mellan text och bild betecknas av Roland Barthes (1976:122) som *förankring* (ancrage) och *avbyte* (relais). Mellan pressfotot och bildtexten råder enligt Barthes ett förankringsförhållande som innebär att bildtexten begränsar och styr tolkningen av bilden i en bestämd riktning inom ramen för artikelns

tema. Även om illustrationen i en ordbok inte är i samma behov av styrning som exempelvis tolkningen av ett pressfoto talar rubriken, som vanligen är den samma som lemmat, om hur illustrationen ska tolkas. Rubriken *förankrar* sålunda illustrationen i betydelsebeskrivningen. Betydelsebeskrivningen och exemplen pekar på relevanta egenskaper i bilden medan illustrationen, som redan till en del disambiguerats av rubriken och lemmat, utvidgar betydelsebeskrivningen i fråga om aspekter som är svåra eller omöjliga att verbalisera. Text och bild står sålunda också i ett *avbytarförhållande* till varandra. (Jfr Hupka 1989:234.)

3.2. Läsvägar

Man vet fortfarande ganska lite om hur läsare väljer läsvägar i multimodala produkter (jfr Holsanova 2010:15, 19). Hupka (1989:234f.) konstaterar, att en ordboksartikel kan läsas åtminstone på två sätt. Ordboksanvändaren kan gå från lemmat till betydelsebeskrivningen, därifrån till exemplen och i sista hand till illustrationen för att få en mera precis bild. Det är likväl troligare att denne går från lemmat direkt till illustrationen och kanske inte alls läser ordboksartikeln. Även om navigeringen i en semasiologisk ordbok åtminstone i inledningsskedet styrs av den alfabetiska uppställningen och sålunda är destinationsbestämd finner jag det inte otänkbart att ordboksanvändarens blick först fångas av illustrationerna i synnerhet om de är få och därigenom blir iögonenfallande eller framskjutna. Framskjutenheten bedöms inom den sociosemiotiska traditionen vara av stor betydelse vid valet av läsväg (Kress & van Leeuwen 2006:177). Den ordboksanvändare som vill veta betydelsen av X slår självfallet upp X men kan komma att titta på illustrationen först i synnerhet om den är den enda på sidan.

För att illustrationen ska vara till nytta är det viktigt att noga överväga dess placering, eftersom läsaren tolkar element som upp-

träder tillsammans som relaterade till varandra. I ordböcker är det viktigt att illustrationerna placeras i direkt anslutning till lemmat för att ordboksartikeln ska fungera som en betydelseenhet där verbala och visuella element samspelar (Svensén 2004:366f.). Om detta inte låter sig göra krävs en hänvisning från texten till illustrationen, dvs. styrning av uppmärksamheten. Också Holsanovas (2010:98–106) undersökningar av blickbeteende vid tidningsläsning visar på betydelsen av fysisk närhet då i annat fall text och bild inte betraktas som sammanhängande.

4. Illustrerade, svenska ordböcker

Det finns få illustrerade, enspråkigt svenska pappersordböcker. Under 2000-talet har utkommit *Bonniers svenska ordbok*, *Norstedts första svenska ordbok* och *Natur och Kulturs Svenska Ordbok*. En föregångare till dessa är *Illustrerad svensk ordbok* vars första upplaga kom ut 1964.

4.1. Presentation av *Bonniers svenska ordbok* och *Natur och Kulturs Svenska Ordbok*

Bonniers svenska ordbok (BSO) utkom 2010 med sin tionde, reviderade upplaga. Om ordförklaringarna sägs i denna att målet varit att inte förklara ett ord med lika svåra eller svårare ord än det som ska förklaras och att man inte tvekat att använda vanliga ord av främmande ursprung i förklaringarna. En huvudprincip har varit att förse de vanligaste orden med de enklaste förklaringarna. (BSO:7.)

BSO innehåller 624 illustrationer eller knappt en illustration per sida. En illustration har använts om den verbala beskrivningen hotat att bli mera pedantisk än klagörande (BSO: 8). Illustrationerna består av enkla svart-vita teckningar. Från att i tidigare

upplaga ha varit placerade i marginalen står illustrationerna i den senaste upplagan uppe och/eller nere på sidan.

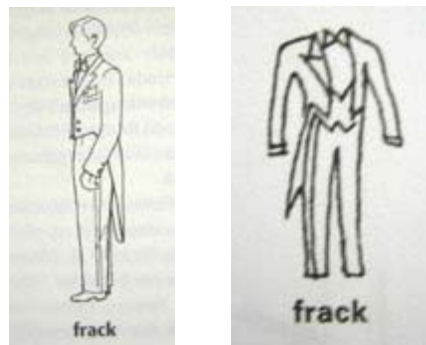
Natur och Kulturs Svenska Ordbok (NKOB) utkom 2001. Vid förklaringen av ords betydelse tar ordboken fasta på den generella eller den typiska betydelsen. Ordförklaringarna kan också innebära att man anlägger ett visst perspektiv vilket innebär att man i stället för att beskriva t.ex. ett utseende koncentrerar sig på till vilken nytta ett objekt kan vara för människan (jfr ”affordance”). Denna information kan ibland ges i språkexemplen (NKOB:XIII f.).

Ordboken innehåller drygt 550 illustrationer som är placerade i marginalen vid respektive lemma. Antalet illustrationer är också här färre än en illustration per sida. Illustrationerna, som består av svart-vita teckningar, används för att illustrera basordens grundbetydelse som ofta lättare låter sig beskrivas med bild än med ord. Med basord avses kärnan i ett språks ordförråd, utan vilken man inte kan klara sig (NKOB:XI). Som lätta att återge i bild karakteriseras något oväntat bl.a. prepositioner (*i, på*) och adverb (*framför, bakom*) samt bl.a. ord för att vara placerad (*sitta, ligga*). Ett urval av basorden har samlats i tjugonio ordgrupper som närmast påminner om ordfält. En sådan ordgrupp är släktskapsord (NKOB:XIV–XVIII) som ofta brukar användas som exempel på ett typiskt ordfält.

4.2. Ordboksartiklar i BSO och NKOB

De båda ovan nämnda ordböckerna är av olika karaktär, eftersom BSO verkar vända sig till vuxna användare medan NKOB är skriven ”ur ett användarperspektiv för att användas dels av unga och vuxna studerande, dels deras lärare” (NKOB: X) och är avsedd att täcka svenskans centrala ordförråd. Vilken täckning som eftersträfvats för BSO framgår inte explicit. Några exempel får visa hur samspelet mellan text och bild gestaltats i praktiken i dessa båda ordböcker. Först ett par exempel ur fältet [KLÄDER].

Uppslagsordet **frack** 'en festdräkt' (BSO) är försett med en strukturillustration, dvs. en illustration som visar ett föremål i sitt normala sammanhang (om typer av illustrationer se Svensén 2004:369–377).

Figur 2: Frack i BSO t.v. och i NKOB t.h.

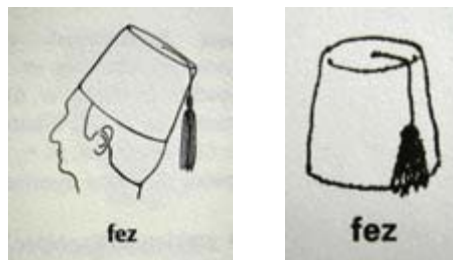
Uppslagsordet utgör också rubrik under illustrationen och förankrar därmed denna i texten. Betydelsebeskrivningen 'en festdräkt' kan aktivera föreställningen om många olika festdräkter för både män och kvinnor. Illustrationen återger emellertid rätt väl att det är frågan om byxor med revärer i sidorna och en rock som är kort framtill med långa skört baktill. Det framgår därtill tydligt att fracken bärs av en man. Illustrationen begränsar sålunda men utgör framför allt ett komplement till den verbala beskrivningen som utan illustration borde vara betydligt längre. Att fracken är en högtidsdräkt, dvs. har denna konventionella funktion (erbjudande), kan däremot (enkelt) uttryckas endast verbalt. Inte heller färgen framgår av illustrationen som är utförd i svart-vitt.

Eftersom illustrationerna i BSO är placerade uppe och/eller nere på sidan har uppslagsord och illustration skilts åt och finns inte alla gånger ens på samma sida, t.ex. **fredsduva**, vilket kan leda till att illustrationen förbises. Trots detta saknas i BSO den nödvändiga hänvisningen från ordboksartikeln till illustrationen både vid **frack** och **fredsduva** och mestadels även annars.

TEMATISKA BIDRAG

I NKOB anges ordet *frack* innebära 'en kostym där kavajen framtill når till midjan men är mycket längre där bak → BILD'. Även om illustrationen (se fig. 2) visar enbart plagget utan bärare (unikal illustration) kan man av ordet *kostym* sluta sig till att fracken är ett klädesplagg för män. Detta framgår också tydligt av språkprovet: *På Nobelfesten bär männen frack*. Av omnämmandet av Nobelfesten kan man också indirekt sluta sig till att fracken är en festdräkt. För att ordboksanvändaren ska få en någorlunda korrekt uppfattning om vad som avses med *frack* bör denne sålunda studera såväl betydelsebeskrivningen och språkprovet som illustrationen.

En *fez* beskrivs i BSO som 'rund mössa utan skärm, använd i vissa muslimska länder' och i NKOB som 'en typ av hatt som män har i islamiska länder → BILD'. Beskrivningen av *fez* som en rund mössa väcker närmast föreställningen om en basker som i BSO beskrivs som just en rund mössa. Även om *hatt* förefaller framkalla en riktigare föreställning om huvudbonaden än 'mössa', är sannolikt ingendera beskrivningen tillräcklig för att ensamt aktivera bilden av en *fez*; ett omnämmande att den är försedd med en hängande tofs kunde sannolikt underlätta identifieringen. Fezen är i BSO avbildad på huvudet av en man (strukturillustration).

Figur 3: Fez i BSO t.v. och i NKOB t.h.

Utan betydelsebeskrivning kunde illustrationen skapa föreställningen att mannen är en *fez* men tolkningen av illustrationen styrs

med hjälp av *mössa*. Illustrationen konkretiserar utom utseende också erbjudandet att använda fezen som huvudbonad. I illustrationen i NKOB (se fig. 3) saknas bärare (unikal illustration), men denne nämns i stället i betydelsebeskrivningen. Utan betydelsebeskrivning kunde illustrationen här uppfattas som någon form av behållare.

Vissa illustrationer utgör en avbildning på samma gång som de också är det avbildade tinget självt. I BSO presenteras **runa** som 'forngermanskt skrivtecken'. **Runor** beskrivs i NKOB som 'en typ av bokstäver som vikingarna använde för ungefär tusen år sedan → BILD'. För den som från tidigare inte är bekant med runor utgör illustrationen (uppräknande illustration) i BSO ett nödvändigt komplement till betydelsebeskrivningen.

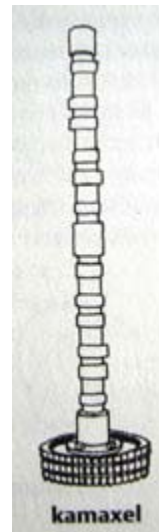
Figur 4: Runor i BSO t.v. och i NKOB t.h.

Att runor är skrivtecken av hög ålder framgår i båda ordböckerna. Betydelsebeskrivningen i NKOB är dock mera informativ och kunde till nöds fungera också utan åtföljande illustration. I BSO återges ett större antal runor men bildtexten skapar osäkerhet om huruvida hela det norsk-svenska runalfabetet eller enbart delar av detta återges.

Vanliga tekniska termer och andra facktermer, som man i sin

egenskap av samhällsmedlem kan antas stöta på, bör också ingå i en allmänspråklig ordbok. (Svensén 2004:89.) Substantivet **kamaxel** uppges i BSO ha betydelsen 'axel med utskjutande partier (kammar), som används bl.a. för att öppna o. stänga ventilerna i en förbränningsmotor'; **kamaxel** saknas i NKOB. Betydelsebeskrivningen ger upphov till föreställningen om ett verktyg som används i ett bestämt syfte medan den tillhörande unika illustrationen påminner om en ljusstake eller ett blåsinstrument. För att bättre motsvara verkligheten borde kamaxeln ha avbildats liggande och återgetts som del av en större helhet i vilken den tydligt markerats. Även om illustrationen inte är till stor hjälp för den tekniskt okunnige, kan man av betydelsebeskrivningen sluta sig till vilken typ av litteratur som kan ge ytterligare information om innebörden.

Av de ovanstående exemplen framgår hur bild och text kan samspela med varandra i en ordboksartikel. Illustrationen visar form och utseende men också funktion (affordance) men samma information återkommer också (till vissa delar) i den verbala beskrivningen. Framställningen kunde genomgående göras lättare att förstå om funktionen anges i text och/eller bild helt enkelt därför att ting är avsedda att användas inte att beskrivas med ord (Hovmark 2010:198). NKOB har tagit ett steg i denna riktning i de fall man valt att i stället för att beskriva ett objekts utseende redogöra för hur detta kan vara till nytta eller skada för människan.

Figur 5:
Kamaxel (BSO)

5. Sammanfattning

Sunt förnuft och lexikografisk erfarenhet är till god hjälp vid utarbetandet av en ordbok. Det vore likväl till nytta att förankra arbetet i en teori, som beskriver den kognitiva bearbetningen av text och bild, och att utgående från denna skapa en manual för lexikografen. Av utrymmesskäl kan en sådan manual dock inte presenteras i detta sammanhang. Utarbetandet av manualen borde därtill helst ske i samarbete med praktiskt verksamma lexikografer.

Det har hittills fallit sig naturligt att främst beskriva ett objekts utseende. Med begreppet ”affordance” ges också funktionen en framträdande plats i beskrivningen av betydelse. En mera systematisk angivelse av tingens funktion i den modalitet som är bäst lämpad skulle sannolikt underlätta rekonstruktionen eller skapandet av betydelse hos ordboksanvändaren.

Litteratur

Ordböcker

BSO (2010) = Peter A. Sjögren, Iréne Györki & Sten Malmström: *Bonniers svenska ordbok*. Tionde uppl. Stockholm: Bonnier Fakta.

Illustrerad svensk ordbok (1964). Bertil Molde (red.). Stockholm: Natur och Kultur.

NKOB (2001) = *Natur och Kulturs Svenska Ordbok*. Stockholm: Natur och Kultur.

Övrig litteratur

Atkins, B.T. Sue & Michael Rundell (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexikography*. Oxford: Oxford University Press.

TEMATISKA BIDRAG

- Barthes, Roland (1976): Bildens retorik. I: Kurt Aspelin & Bengt A. Lundberg (red.): *Tecken och tydning. Till konsternas semiotik*. Stockholm: Pan/Norstedts, 114–130.
- Bergenholtz, Henning & Sven Tarp (red.) (1994): *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger. Problemer og løsningsforslag*. Herning: systime.
- Ernby, Birgitta, Martin Gellerstam & Sven-Göran Malmgren (2001): *Norstedts första svenska ordbok*. Stockholm: Norstedts.
- Gellerstam, Martin & Sven-Göran Malmgren (2003): Första svenska ordboken – tankar bakom en barnordbok. I: Zakarias Svabo Hansen & Anfinnur Johansen (red.): *Nordiska studier i lexicografi 6*. Skrifter udgivet af Nordisk forening for lexicografi. Skrift nr. 7, 93–99.
- Gibson, James J. (1986): *The Ecological Approach to Visual Perception*. New York: Psychology Press.
- Holsanova, Jana (2010): *Myter och sanningar om läsning. Om samspelet mellan språk och bild i olika medier*. Stockholm: Språkrådet och Norstedts.
- Hovmark, Henrik (2010): Gid man kunne have bragt en tegning! Om definitioner og illustrationer i ensproglige ordbøger. I: Harry Lönnroth & Kristina Nikula (red.): *Nordiska studier i lexicografi 10*. Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexicografi. Skrift 11, 192–208.
- Hupka, Werner (1989): *Wort und Bild. Die Illustrationen in Wörterbüchern und Enzyklopädien*. Tübingen: Niemeyer.
- Hupka, Werner (2003): How pictorial illustrations interact with verbal information in the dictionary entry. A case study. I: Reinhard R. K. Hartmann (ed.): *Lexicography. Critical Concepts*. London & New York: Routledge, 363–390.
- Ilson, Robert (1987): Illustration in dictionaries. I: Anthony Cowie (ed.): *The Dictionary and the Language Learner*. Tübingen: Niemeyer, 193–212.

- Klosa, Annette (2011): Von Abbildung bis Wortelement: Weitere Ergänzungen und Änderungen in *elexiko*. I: Annette Klosa (Hrsg.): *elexiko. Erfahrungsberichte aus der lexikografischen Praxis eines Internetwörterbuchs*. Mannheim: Institut für deutsche Sprache.
- Kress, Gunther & Theo van Leeuwen (2006): *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. Second Edition. London & New York: Routledge.
- Kress, Gunther (2010): *Multimodality. A social semiotic approach to contemporary communication*. London & New York: Routledge.
- Lakoff, George & Mark Johnson (1999): *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to the Western World*. New York: Basic Books.
- Landau, Sidney I. (2001): *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. 2nd. Ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindgren, Bengt (2005): *Bild, visualitet och vetande. Diskussion om bild som kunskapsfält inom utbildning*. Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis.
- Nikula, Henrik (2003): Mentales Lexikon und Bildwörterbücher. Zur „Bildhaftigkeit“ der Bedeutung. I: Merja Koskela & Nina Pilke (red.): *Fackspråk och översättningsteori*. VAKKI-symposium XXIII, Vasa 8–9.2.2003. Vasa: Vasa universitet, 200–209.
- Nikula, Kristina (2004): Text och bild – två sidor av samma sak? I: Merja Koskela & Nina Pilke (red.): *Fackspråk och översättningsteori*. VAKKI-symposium XXIV 7–8.2.2004. Vasa: Vasa universitet, 187–199.
- Nikula, Kristina (2009): Damen med rullatorn. En provokation i text och bild. I: Johanna Koivisto & Kristina Nikula (red.): *Med bilden i tiden. Analys och tolkning av multimodala budskap*. Tampere: Tampere University Press, 11–35.
- Stein, Gabriele (1991): Illustrations in Dictionaries. I: *International Journal of Lexicography*, Vol. 4 No 2. Oxford: Oxford University Press, 99–127.

TEMATISKA BIDRAG

Stöckl, Hartmut (2004): *Die Sprache im Bild – Das Bild in der Sprache. Zur Verknüpfung von Sprache und Bild im massenmedialen Text*. Berlin & New York: de Gruyter.

Svensén, Bo (2004): *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2 uppl. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

Kristina Nikula
professor emerita
Tammerfors universitet
Puolalaparken 1 b B 12
FI-20100 Åbo (hem)
f2krni@uta.fi